

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾՆԵՐԻ ՍԵՓԱԿԱՆԱՏԻՐԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(XV—XVIII ԴԴ.)

Վանական հողատիրությունը Հայաստանում սկիզբ է առնում վաղնչական ժամանակներից: Գեոևա IV դ. սկսած հայոց եկեղեցին ունեցել է հեթանոսական տաճարներից ժառանգած բազմաթիվ կալվածքներ: Այնուհետև և՛ Արշակունյաց թագավորների, և՛ հետագայում՝ Բագրատունիների ու Զաքարյանների տիրապետության շրջանում, վանքերն ու եկեղեցիները ստանում էին բնդարձակ մշակելի տարածություններ, որոք նվիրաբերվում էին թագավորների, նրանց կանանց, մերձավորների և այլ իշխանների կողմից¹: Հայ պետականության վերացումից և հատկապես XIV—XV դդ. հայ ֆեոդալական մանր իշխանությունների վերջնական բարձումից հետո հայոց եկեղեցին զրկվում է այդ կարգի խոշոր կալվածքների և առանձին գյուղերի նվիրատվություններից, իսկ մինչ այդ ձեռք բերված կալվածքների մեծ մասը հավշտակում են մահմեդական իշխանավորները:

Արևելյան Հայաստանում հողային բիշ թե շատ խոշոր նվիրատվության վերջին փաստաթուղթը վերաբերում է XV դ. 30-ական թվականներին, երբ ամիր Ռուստամ Օրբելյանը 1431 թվականին յոթ մեծ գյուղեր (Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաչլու և Մուղնի) վաճառքի անվան տակ նվիրում է էջմիածնին: Թեև դրանից առաջ, 1429—30 թթ. Վաղարշապատ (Ուշբիլիսա) գյուղի 4 դանգը մի բանի նվազով գնված էր արդեն այդ վանքի վանահայր՝ պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսի կողմից:

Իր տեղում բավական մանրամասն խոսել ենք այս նվիրատվության հանդամանքների և նրա զրգապատճառների մասին², այստեղ ավելորդ չենք համարում բնդգծել այն փաստը, որ այդ գյուղերը Ռուստամ Օրբելյանը նախ ձևակերպում է որպես վաճառք, որից հետո միայն Գրիգոր Մակվեցին դրանք վակֆ է անում էջմիածնին: Այդ «վաճառք» ձևակերպվում էր նրա համար, որպեսզի հիշյալ գյուղերը դառնային «արժաթագին» կամ «գանձագին մուլը» (ملاک زرخريد - մուլը-ե պարխարիզ), օրինական սեփականություն՝ գնված

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», կազմեց Կ. Կոստանյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 16—27, 35, 50, 58—59, 116—117 և այլն:

² Տե՛ս 2. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի բազարական կյանքի պատմությունից: ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 8: Նույնի «Պատմ. տիրապետությունը Արարատյան երկրում»: Անդ, 1960, № 7—8, նույնի «Բեյթ-ուլ-Մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բնագրավումները 15-րդ դարում», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2:

կանխիկ գրամով, ապա նվիրվելին վանքին ու դառնային նրա «հավիտենական» սեփականությունը:

Քավական է մի հայացք նետել X—XIV դդ. հայերեն վիմագիր արձանագրություններին՝ համազվելու համար, որ վակֆային նվիրատվությունների վերահիշյալ նախադասյամանը գալիս է բավական հնուց: Հաղոպատի վանքի 1016 թվականի մի արձանագրության մեջ կարգում ենք.

«Ի նԿԵ թվիս, ես Մուկն, որդի Հսնովարա շնորհին Ա[ստուծո]յ նոր նորագեցի գսորբ կաթողիկ [էս որ] աւեր[ե]աւ ի սասաիկ շարժմանէ, եւ ետու զԱզարակ իմ գանձով զնած վասն [արե] շ[ատու]թե[ան] եւ մեղացս թողութեան»³:

Նույն կարգի հիշատակություններ նկատվում են նախորդ և հետագա դարերի ամբողջ շարք վիմագիր արձանագրություններում, որոնք սահմանվել են մեծ ու փոքր վանքերի որմերի վրա: Գրանց բովանդակությունից միանգամայն պարզ երևում է, որ նվիրաբերված կամ վակֆ արված կալվածք կա՛մ ժառանգական սեփականություն է եղել (հայրենիք) և կա՛մ նախապես գնվել է, ապա նվիրաբերվել այս կամ այն վանքին («որ մեր սեփական հայրենիք էր», «որ իմ հայրենիք էր ի հնուց», «ի հայրենեաց մերոց», «ետու իմ հայրենեաց» կամ «գնեցի» «գանձագին արարի», «գանձագին հայրենիք իմ էր», «իմ հալալ գանձով գնեցի», «ոսկով գնեցի», «հալալ արգեամք գնած հողս» և այլն)⁴:

XIV—XV դարերից սկսած Հայաստանում հողային փերուցթյունների, հատկապես ամբողջական գյուղերի մուլքերի առուծախի, նվիրատվության կամ այլ կարգի օտարումներին վերաբերող արձանագրությունները մեծ մասամբ կազմվում էին մահմեդական Շար՛ի ատյաններում, հիմք ունենալով իսլամական իրավունքը: Այդ փաստաթղթերը լիովին արտահայտում են վակֆային կալվածների վերաբերյալ շարիաթական նորմերը և փաստորեն գալիս էին վերահաստատելու նախքան այդ եկեղեցական կալվածների սեփականատիրական իրավունքի Հայաստանում արդեն գործող օրենքները:

Այդ վավերագրերը, ինչպես նաև պարսկալեզու այլ սկզբնաղբյուրներ միաբերան վկայում են, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ոչ մի խոշոր ֆեոդալ, խան, ամիր կամ նույնիսկ շահ չէին կարող պետական գիվանի հողերից նվիրել կամ վակֆ անել որևէ կրոնական հաստատության, բանի որ դա նրանց «հալալ» ինչքը չէր: Նվիրվող կալվածք իրավական ձևակերպմամբ պետք է անպայման նրանց ժառանգած կամ գանձագին մուլքը լիներ:

Գյուղերն ու այլ կալվածները շարիաթական կալվածադրերով (վակֆնամե) եկեղեցուն նվիրվելուց հետո այլևս ենթակա չէին վերադարձման և դառնում էին հավիտյանս անօտարելի սեփականություններ. «Եւ Գրիգոր կաթողիկոս այս որ է որդի Մակուեցի պարօն Ջալալ բեկին,— գրում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին,— գրեցուցանէ ի յերիս դասպալայոջսն ևս թէ Գրիգոր խալիֆայն առնու զգեօղս դայս (Վաղարշապատ), և վախրֆ տա էջմիածնի Աթոռոյն: Քանզի որովհետե յամենայն յաղգս օրէն է, զի վախրֆն ոչ վաճառի և ոչ յետս դառնայ, վասն այսօրիկ այսպէս գրեցուցանէ, զի մի ոք իշխեսցէ յետոյ վա-

³ Կարս Ղաֆաղարյան, Հաղրատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 145, արձ. № 5:

⁴ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 16—17, 43, 44, 54, 58—59, 68, 74—75, 104—112, 125, 168, 169, 226 և այլն, հմմտ. «Գիվան հայ վիմագրության», սր. 1, էջ 12, 13, 29, 32, 43, 44, 47, 51, 63, սր. 2, էջ 21, 26, 41, 109, 114, սր. 3, էջ 37, 51, 52, 56, 76, 97, 119, 128, 143, 148, 149, 171, 216, 220, 222, 223, 238, 239, և այլն:

Հատել և դնել»⁵: Վակֆային հնագույն ու ավելի ուշ շրջանների կալվածագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վակֆ արվող հոգերն ու այլ ստացվածքներ (այգի, ջրաղաց, ջուր, տուն և այլն) հավիտյանս ամրացվում էին տվյալ վանքին կամ մզկիթին և գրվում վանահոր կամ «մութավալլիի» տնօրինության ներքո:

«Վակֆ» (وقف) արարերեն տերմինը բառացի նշանակում է «կանդ առնել», «դադարել»: Խոսքը վերաբերում է տվյալ ստացվածքին, որը նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, ամրացվում էր նրան և այլևս ենթակա չէր ոչ մի կարգի օտարման: Վակֆային կալվածագրերում, որոնցից մեծ թվով պահպանվել են Մատենադարանի «Կաթողիկոսական դիվանում», կալվածների նվիրարերման ակտը անվանվում էր նաև «ամրացում» կամ «արգելափակում»: Կար հատուկ բանաձև. «Վերջնականապես վակֆ արեց և հավիտյանս արգելափակեց»⁶:

Վակֆ անողը միաժամանակ պայման էր դնում, որ «տարրեր ժամանակներում այդ վանքի տնօրենները կամ մյուս վանականները վակֆ արված հոգերը ոչ ոքի չվաճառեն կամ չնվիրեն»: Համարյա առանց բացառության բոլոր վակֆնամենների վերջում տրվում էր վակֆ անողի «վակֆիի» (واقف) կտակը, որին հաջորդում էր անեծքը (لعنت نامہ) «լա'նաթնամե») այդ կտակը խախտողների հասցեին: Այս կտակների մեջ հատկապես շեշտված էին վերոհիշյալ պայմանները:

Ավելի մանրամասն գրված վակֆնամեններում նշվում էր նաև, որ վակֆ արվող կալվածք ենթակա չէ գրավ գրման կամ փոխանակման և կամ երկարատև վարձակալման: Նույն 1432 թ. Գրիգոր Մակվեցու վակֆնամեի վերջում ասված է. «...ավագ վերակացուներն ու վանականները օրերից մի օր հիշյալ վակֆը չվաճառեն, չընծայեն, օտարման չենթարկեն և չնվիրեն: Եթե մեկը փորձի փոխել այս վակֆը և խախտել նրա պայմանները, թող այդպիսին ենթարկվի աստվածային անեծքների և դաշրույթի: Պայմանն այս է, որ չվաճառեն և վարձով չտան, չնվիրեն և չփոխանակեն, որովհետև զա ճշմարիտ շարիաթական վակֆ է և պարզ ու լսելի հավիտենական արգելափակում, ուստի և արգելվում է նրա վաճառքն ընդմիշտ»⁷:

Վակֆ արվող ստացվածքների վաճառելն ու գրավ դնելն արգելվում էր սկսած դեռևս վաղ միջնադարից ու թերևս ավելի առաջ: Խժկոնքի վանքի մի արձանագրության մեջ ոմն Աբրահամ երեց 1233 թ. տներ և խանութներ է նվիրում նույն վանքին և արձանագրության վերջում ավելացնում է. «Հայր որ թէ յանդգնի ծախել կամ գրավանել, մի գտցէ ողորմութիւն ի տեառնէ»⁸: 1450 թվականին Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետը ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնում է մի քանի դյուղեր (Սվարի, Տաշու, Աղանց, Տանձատափ), առանձին հոգակտորներ ու այգիներ և վակֆ է անում Տաթևի վանքին: Այս վակֆնամեի վերջում նույնպես շեշտված է, որ նվիրված կալվածները իր հե-

⁵ Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 101:

⁶ وقف ابدا وحبس مخلدا نمود «Մատենադարանի Պարսկ. վավերագրերը», II, կադմեց 2. Գ. Փափազյան, «Կալվածագրեր», սր. Ա., Երևան, 1968, վավ. 5, այսուհետև՝ «Կալվածագրեր», 1:

⁷ «Կալվածագրեր», 1, դավ. 5 لا يباع ولا يوجره ولا يوهب ولا تبدل وقفا صحيحا

شرعيا وحبسا صريحا سمعيا مخلدا سرمدًا وحرم البيع له ابداً يابس

⁸ «Վրձական տարեգիր», էջ 76 :

նորդները «չվաճառեն և մեկ տարուց ավելի ժամանակով վարձու շտան, չնվիրեն և չփոխանակեն ոչ մի դեպքում»⁹: Երբ Երևանի բեկլարբեկի Սաֆիկուլի խանը (1666—1674) դիմում է Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին, պահանջելով, որ նա իր կառուցած լիճը փոխի մի այգու հետ կամ վաճառի իրեն, կաթողիկոսը պատասխանում է. «մեք զնա վաղմ արաք էջմիածնի, այլ ոչ զոչ հնար ելանել նմա ի դրանէ նորա»¹⁰: 1621 թվականին Երևանում գրված մի այլ պարսկերեն վակֆնամեում բխտեցի խոշա Գասպարը Օշական գյուղի կես դանդր վակֆ է անում էջմիածնին և պայման դնում, որ այդ կես դանդ մուլքը «չդնեն և չվաճառեն, երեք տարուց ավել ժամանակով վարձու շտան և գրավ չդնեն»¹¹: Բերեմն ժամանակավոր օտարումներից թույլատրվում էր միայն կարճ ժամանակով վարձու տալ, իսկ գրավ դնել բոլորովին չէր թույլատրվում, որովհետև պարտքը վճարելու ժամկետը լրանալու դեպքում պարտատերը իրավունք ուներ գրավականը սեփականացնելու: էջմիածնի վանքը այս ճանապարհով շատ կալվածներ է սեփականել¹²:

Վերը շարադրվածից պետք է ենթադրել, որ վանական կալվածատիրությունը սեփականատիրական իրավունքի տեսակետից ամենակաշուն և ամենամուր իրավական հիմքերն ունեցող կալվածատիրությունն էր: Բավական էր, որ տվյալ վանքը կամ որևէ այլ կրոնական-եկեղեցական հաստատություն նրավիրարերման ճանապարհով կամ այդ անվան տակ հաջողեր ձեռք բերել որևէ մուլք կամ այլ ստացվածք, և այնուհետև այն դառնում էր նրա հավիտյանս անօտարելի սեփականությունը:

Ինչպես Կարա-կոյունլուների և Աղ-կոյունլուների ժամանակ, այնպես էսև Սեֆյան տիրապետության, շրջանում Իրանի այլ վիլայեթներում գտնվող, հատկապես մուսուլմանական մզկիթապատկան կալվածներում, վակֆի օրենքները անհամեմատ ավելի ամուր էին: Ընդհանուր առմամբ մզկիթապատկան կալվածները բացի վարձակալությունից այլ կարգի օտարման չէին ենթարկվում, քանի որ գրանք բոլորն էլ շարիաթական հատուկ վակֆնամեներով ամրացված էին այս կամ այն մզկիթին կամ մուսուլմանական որևէ խոշոր ուսումնական կամ բարեգործական հաստատության: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի խոշորագույն եկեղեցական հաստատությունը՝ էջմիածնին և մյուս մեծ ու փոքր վանքերին, ապա այստեղ վիճակը մի քիչ այլ էր: Ազդյունների ուղղակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ եթե եկեղեցական հողերի ուղղակի վաճառման դեպքեր չեն արձանագրվել, ապա գրավ դնելու և այդ ճանապարհով պարտքի դիմաց բռնագրավման դեպքեր եղել են:

Հայտնի է, որ էջմիածնի վանքը XVII դ. խաների կողմից հարստահարության ենթարկվելով, շատ անգամներ է ծանր պարտքերի տակ ընկել, և այդ պարտքերից ազատվելու նպատակով կաթողիկոսները գրավ են դրել ո՛չ միայն անշարժ կալվածներ, այլև վաճառել ու գրավ են դրել եկեղեցական սպասներ ու անոթներ: 1684 թվականին, Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու մահվանից շորստարի հետո, Շահ Սուլեյմանի տված մի ֆերմանից պարզվում է, որ Հակոբ

⁹ «Կալվածագրեր», 1, վավ. 7:

¹⁰ Զաֆարիա Սաբկավազ, 5, II, էջ 77:

¹¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1 ր, վավ. 178, *نخرند و نفروشدند و باجاری*

طوبه له زياده از سه سال ندهند و رهن نگذارند

¹² Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1 ր, վավ. 177, տե՛ս նաև 2. Արտահավան, Կալվածագրեր, Երևան, 1941, էջ 24—25, 65—66, և 79, Զամբո, էջ 115, 160 և այլն:

Ջուղայեցիին վանքապատկան շատ կալվածներ պարտքի դիմաց գրավ գրած է եղել: Նրա մահից հետո, երբ անցել է պարտքերի հատուցման սահմանված ժամկետը, պարտատերերը իրավունք են համարել յուրացնել այդ կալվածները և մերժել են Ղազար կաթողիկոսի կողմից վանքապատկան կալվածները ետ վերագարձնելու վերաբերյալ արված պահանջը: Ղազար կաթողիկոսը, Ստեփաննոս եպիսկոպոսը և ուրիշ վանականներ երկու խնդրագրերով դիմել են Շահ Սուլեյմանին՝ ասելով, որ իրենք երբևէ չեն երաշխավորել Հակոբ կաթողիկոսի պարտքերի համար, ուստի պարտատերերը բուլտրովին ապօրինի կերպով են «վակֆի» հողերը իրենց ձեռքում պահում, քանի որ շարիաթի օրենքներով վակֆը չի կարող գրավ գրվել: Շահը նույն խնդրագրի վրա գրում է իր հրամանագիրը (հրամ), որով կարգադրում է Երևանի բեկլարբեկիին ստուգել և պարզել, թե խնդրագրի հեղինակները երբևէ երաշխավորե՞լ են Հակոբ կաթողիկոսի պարտքերի համար և գրավ գրված կալվածները վակֆ են, թե ոչ: Հրամանագրի վերջում շահը նշում է, որ «համաձայն իմամների ֆեթվաչի նման գրավականը դեմ է շարիաթական օրենքին, ուստի թող այդ գրավականները հանձնեն նրանց վերակացուին (մութավալլիին, կաթողիկոսին) և թույլ շտան, որպեսզի որևէ մեկը հակառակ շարիաթի և ապօրինի կերպով դիպչի հիշյալ վակֆերին»¹³:

Որ շահի այս կարգադրությունը ոչնչով չի կարողացել փրկել գրությունը և վանքապատկան կալվածները այնուհետև էլ շարունակել են մնալ պարտատերերի ձեռքում և ի վերջո յուրացվել են նրանց կողմից, այդ կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ Հակոբ Ջուղայեցու ձեռքով գնված մուլքերը XVII դարի վերջում մեծ մասամբ համարյա ամբողջությամբ դուրս էին եկել էջմիածնի ձեռքից¹⁴:

Սակայն կարևոր է պարզել, թե ինչ գյուղեր են եղել գրավ գրված: Վակֆեր՝ էին գրանք, թե՞ զանձագին մուլքեր:

1633 թվականին, երբ Փիլիպոս կաթողիկոս Ազրակեցիին հաջորդեց Մովսես Խոտանանցուն, էջմիածնի վանքը ուներ միայն Քիրաջլու գյուղի ամբողջ 6 զանգ մուլքը, որը 1431 թ. այլ գյուղերի հետ Գրիգոր Մակվեցիին վակֆ էր արել էջմիածնին: Մյուս գյուղերը, այդ թվում նաև Վաղարշապատը յուրացրել էին տեղի իշխողները, ու թեև 1620 թվականի մարտի 6-ի հրամանագրով Ամիր-Գունա խանը նորից Վաղարշապատը վերագարձրել էր էջմիածնին¹⁵, սակայն նրա որդի Թահմազկուլի խանը սեփականել էր այն: 1636 թ., երբ Թահմազկուլի խանը դավաճանելով՝ անցավ Թուրքիա, այլ կալվածների շարքում Վաղարշապատ գյուղը ևս գրավվեց հարբունիս ու մտցվեց դիվանի գյուղերի շարքը, և միայն 1660 թ. մեծ ջանքերի գնով Հակոբ Ջուղայեցուն հաջողվեց Շահ

¹³ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 182. چون موافق علماء امامیه کثر هم

رهن مزبور صورت شرعی ندارد مرهونات را بتصرف متولی گذاشته نگذارند که احدی بخلاف شرع و حساب مدخل در موقوفات مزبور نماید

¹⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 293, 299, 306ա, 306բ, 306գ, 316, հմմտ. «Ջամբո», էջ 106—107, 241, 243:

¹⁵ «Մատենադարանի պարսկ. վավերագրերը», 1, Հրովարտականք, կազմեց Հ. Փափազյան, պր. Բ., Երևան, 1969, վավ. 14, (այսուհետև՝ Հրովարտականք, II), Կթղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 41, 42, «Ջամբո», էջ 103: Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք էջմիածինը ունեցել է նաև Մուղնի գյուղի 6 զանգը, որը կաթողիկոսը վակֆ է արել Մուղնու Ս. Գեորգ վանքին (Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 166, «Ջամբո», էջ 118):

Արքայա Ք-ի հրովարտակով ետ ստանալ այն¹⁶: 1640 թվականից սկսած Փիլիպոս կաթողիկոսը կես և մեկ դանդերով սկսում է գնել Օշական գյուղը և մինչև 1645 թվականը կարողանում է ձեռք բերել այդ գյուղի 4 դանդը¹⁷: Փիլիպոս կաթողիկոսին հաջորդող Հակոբ Զուղայեցին 1655 և 1674 թվականներին երեսնավազով գնում է նույն գյուղի $1\frac{1}{2}$ դանդը¹⁸, իսկ 1681 թվականին ամբողջապես Մինաս վարդապետի օրոք, Օշականի մնացյալ կես դանդը Ստեփաննոս վարդապետից 10 թումանով գնում և վակֆ է անում էջմիածնին բիսպեցի խոջա Գասպարը¹⁹: Այսպիսով, 1681 թվականին Օշական գյուղը ետ ամբողջությամբ պատկանում էր էջմիածնին:

Այնուհետև Հակոբ Զուղայեցին իր կաթողիկոսության տարիներին կանխիկ գրամով գնում է հետևյալ մուլքերը²⁰:

1. Ղարաղոյուն	6 դանդ	հիշք.	1061 թ.	(1650)
2. Ֆրանկանոց	6 »	»	1066 թ.	(1655)
3. Բաթոնիչ	1 »	»	1066 թ.	(1655)
4. Ամիրի գյուղ	$4\frac{1}{2}$ »	»	1071 թ.	(1660)
5. Յայչի	6 »	»	1071 թ.	(1660)
6. Մելիքի գյուղ	6 »	»	1075 թ.	(1664)
7. Մանկանոց	6 »	»	1078 թ.	(1667)
8. Քեշիշքյանդ	6 »	»	1082 թ.	(1671)
9. Նորք	6 »	»	1085 թ.	(1674)
10. Գիրարչու (Սանա)	6 »	»	—	—
11. Մոպանիս	6 »	»	—	—
12. Կյատուր	6 »	»	—	—
13. Քասախ	—	—	—	—
14. Թեղենիս	—	—	—	—
15. Սևավեր	—	—	—	—
16. Բյուրական	—	—	—	—

1656 թվականին մաստարացի Ոսկանի որդի Քարխանը իրենց գյուղի $2\frac{1}{2}$ դանդը գնում և վակֆ է անում էջմիածնին²¹: 1658 թվականին երևանցի խոջա Սեթի որդի խոջա Հակոբը երկու այգու և մի չրաղացի հետ միասին էջմիածնին է նվիրում նորաղեղի 6 դանդը և Եղվարդի $4\frac{1}{2}$ դանդը²²: Վերջապես, 1660 թվականին, հայանի չէ թե ինչ հանգամանքներում, Հակոբ Զուղայեցուն հաջողվում է ստիպել Բոխենիս գյուղի սայաթներին, որ իրենց գյուղի 6 դանդ մուլքը վակֆ անեն էջմիածնի վանքին²³:

Այսպես ուրեմն, Հակոբ Զուղայեցու օրոք էջմիածինը որպես մալիք (սե-

16 Տե՛ս «Զամբո», էջ 183—184, հմմտ. Ա. Ս. Խաչիկյան, Հակոբ Զուղայեցու կտակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1966, № 4, էջ 181—182:

17 Մատենադարան, Կթղկ. գրվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, 61բ, 61գ, 63, 64, 65ա, 66, 74ա, 74բ, 74գ:

18 Մատենադարան, Կթղկ. գրվան, թղթ. 1ա, վավ. 100, 101, 123, թղթ. 1բ, վավ. 160:

19 Մատենադարան, Կթղկ. գրվան, թղթ. 1բ, վավ. 178:

20 Տե՛ս «Զամբո», էջ 112—129, Զաֆարիա Սարկավազ հ. II էջ 62:

21 «Զամբո», էջ 114:

22 Անդ, էջ 121 և 122, Մատենադարան, Կթղկ. գրվան, թղթ. 1բ, վավ. 103:

23 «Զամբո», էջ 126—127:

վականատեր) իրավունքներ ուներ 23 գյուղերում, որոնցից 15-ի լրիվ 6 դանգն էր պատկանում էջմիածնին, երկուսի 4^{1/2} դանգը, մեկի 2^{1/2} դանգը և մեկի 1 դանգը, իսկ մնացյալ 4 գյուղերի գանգերի քանակի մասին աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չկան: Հիշյալ 23 գյուղերից, ինչպես տեսանք, որպես վակֆային ստացվածը շարիաթական վակֆնամեներով ձևակերպված էին միայն հետևյալ գյուղերը.

1. Վաղարշապատ	6	դանգ
2. Քիրաջլի	6	»
3. Նորագեղ	6	»
4. Բոխենիս	6	»
5. Եղվարդ	4 ^{1/2}	»
6. Մաստարա	2 ^{1/2}	»
7. Օշական	1 ^{1/2}	»

Իսկ մնացյալ 17 գյուղերն ու Օշականի 5^{1/2} դանգը՝ որպես արժաթագին մուլը, 1640—1674 թթ. մաս առ մաս գնվել էին Փիլիպոս Աղբակեցու և հատկապես Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու ձեռքով:

Ստույգ տվյալներ չկան, թե վերոհիշյալ մուլերից որոնք են գրավ դրված եղել պարտատերերի մոտ: Սկսած XVII դ. 80-ական թվականներից մինչև XVIII դ. 20-ական թվականները էջմիածնի կալվածների մասին պահպանված հիշատակությունները շատ սակավ են, ուստի, դժվար է դրանց հիման վրա որոշակի եզրակացություններ անել: Նյութերի այդ պակասը զգացել է նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, որը թեև ժամանակագրական կարգով տալիս է բոլոր գյուղերի պատմությունը և թվում գոյություն ունեցող վավերագրերը, սակայն նշված ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չի հաղորդում:

Այս շրջանից պահպանվել են Շահ Սուլեյմանին և Շահ Սուլթան Հուսեյնին ուղղված միայն մի քանի խնդրագրեր, որոնցով էջմիածնի կաթողիկոսները գանգատվում են գանազան «խարդախներից» ձալազա (մութաղալներ), որոնք ապօրինի կերպով գավթել են վանքի մուլերը: Սակայն մուլերի անունները չեն հիշատակված²⁴: Հենց այն փաստը, որ շուրջ 40 տարի շարունակ էջմիածնի մուլքային գյուղերի մասին գրավոր հիշատակություններ չեն եղել, ինքնին ապացույց է այն քանի, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում այդ գյուղերը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա իրենց մեծ մասով վերոհիշյալ պարտերի գիմաց սեփականված են եղել պարտատերերի կողմից:

էջմիածնի վանքի կալվածատիրական կարողությունների և հատկապես մուլքային գյուղերի մասին որոշակի հիշատակություններ սկսում են երևան գալ XVIII դ. 20-ական թվականներից Անդրկովկաս ներխուժած թուրք նվաճողների կազմած հարկացուցակներում:

Վաղարշապատ գյուղի 1725 թ. հարկացուցակից, որտեղ թվարկված են նաև հարկերից ազատվող վանքապատկան կալվածներն ու այլ ստացվածքները, պարզվում է, որ այդ թվականներին էջմիածնին էին պատկանում Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Քիրաջլի և Ֆրանկանոց գյուղերը²⁵: Այս հինգ

²⁴ Մատենադարան, Կթղկ. գիվան, թղթ. 1ր, վավ. 173, 181, թղթ. 1դ, վավ. 254:

²⁵ Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Վանքեր Մատենադարանի», № 5, 1960, Երևան, էջ 453 (Կթղկ. գիվան, թղթ. 1դ, վավ. 316):

գյուղերից Վաղարշապատը, Մաստարան և Քիրաշլուն վակֆային տիրույթներ էին, իսկ Օշականն ու Ֆրանկանոցը գնված էին 1640—1681 թվականներին²⁶։

Մեծ թվով կալվածագրեր և այլ վավերագրեր վկայում են այն մասին, որ թե Փիլիպոս Աղբակեցի և թե՛ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսները մեծ նախանձախնդրություն են ցուցաբերել հատկապես Օշական գյուղի ձեռք բերման հարցում, և բացի այն, որ բավական բարձր գներով՝ 10 նվագով գնել են այդ գյուղի ամբողջ $5\frac{1}{2}$ դանդը, բազմաթիվ անգամներ էլ ստիպված են եղել արտակարգ գումարներ վճարել դանազան հայցվորների, որոնք մի բանի տարի շարունակ դիմում էին Շարին՝ պնդելով, որ Օշական գյուղի կես կամ մեկ գանդը նրանց ժառանգությունն է, վաճառողները իրավասու չեն եղել այն վաճառելու և որ էջմիածինը ապօրինի կերպով է տիրում գրանց²⁷։ Այնպես որ Օշական գյուղը բավական թանկ էր նստել էջմիածնի վրա։ Կարելի է շկասկածել, որ երբ Հակոբ Զուղայեցին այլ և այլ պատճառներով ստիպված է եղել գրավ գնել վանքի գանձագին մուլքերը, մինչև վերջը խուսափել է այդ խոշոր, հարուստ, եկամտաբեր և միաժամանակ խիստ թանկ ձեռք բերված մուլքը գրավի տակ գնելուց, մանավանդ, որ այդ մուլքի դիմաց տրվող գումարը կարող էր լինել միայն նրա իսկական գնի շափով, այնինչ գյուղն էջմիածնի վրա արժեցել էր մի բանի անգամ ավելի։

Ճիշտ հակառակ պատճառով գրավ չէր դրվել նաև Ֆրանկանոց գյուղը։ Այս գյուղը XVII դ. երկրորդ կեսում այնքան էլ մեծ չի եղել։ Դա երևում է թեկուզ այն բանից, որ երբ Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցին այն գնել է 9 թուման 9.500 դինարով, նույն ժամանակներում Օշականը գնվել է 65 թումանով (չհաշված դանազան հայցերի պատճառով վճարված գումարները), Յալչին՝ 30 թումանով, Նորբը՝ 55 թումանով, Ղարադուլունը՝ 22 թումանով և այլն։ Նշանակում է, որ Ֆրանկանոց գյուղը այդ ժամանակ այնքան էլ մեծ եկամուտ չէր խոստանում։ Այդ ավելի քան պարզ է գառնում, երբ վերոհիշյալ թուրքական հարկացուցակից տեղեկանում ենք, որ այդ գյուղը պարտավոր էր մալիքին վճարել իր մշակելի հողերից ստացվող բերքի միայն $1/25$ մասը, այնինչ մյուս գյուղերը վճարում էին $1/10$ -ը։ Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Ֆրանկանոցը, որպես պարտքի դիմաց տրվող գրավական, այնքան էլ նպատակահարմար չէր, բանի որ նրանից ստացվող ունեւան չէր կարող հավասարվել փոխառությունը տրված գումարի վաշխառուական տոկոսին, մինչդեռ այն պետք է գերազանցեր նրան, որպեսզի շահագրգռեր վաշխառուին իր գրամագուլթը ժամանակավորապես տրամադրելու անշարժ կալվածքի։

Երկու գանձագին մուլքերի՝ Օշականի և Ֆրանկանոցի էջմիածնի ձեռքում պահպանվելու հավանական պատճառները պարզելուց հետո այժմ տեսնենք, թե ինչ ճանապարհով կարող էին էջմիածնի ձեռքից գուրս եկած լինել իրավական ձեակերպմամբ վակֆ համարվող Նորագեղ, Բոխենիս և Եղվարդ գյուղերը։

Նախապես երևանցի խոշա Սեթի ժառանգներին պատկանող Նորագեղ և Եղվարդ գյուղերը մինչև 1636 թվականը խարդախությամբ չուրացվել էին Քահամազկուլի խանի վարիլ Մուրադ բեկի կողմից, իսկ վերջինիս թուրքիա փախչելուց հետո գրավվել էին հօգուտ դիվանի, և միայն 1648 թվականին խոշա Հակոբին հաջողվում է Շարիում ապացուցել այդ մուլքերի իր ժառանգական

²⁶ Բացի Օշականի $1/2$ դանդից, որը վակֆ էր։

²⁷ «Զամբու», էջ 110—111։

սեփականությունը լինելը և ետ ստանալ գրանք²⁸։ Սակայն հետադաշում էլ Երևանի խաները զանազան առիթներով փորձում էին այդ գյուղերը դարձնել դիվանի սեփականություններ։ Մանավանդ Եղվարդը, որի 1½ դանգը որպես, իրոր, Մուրադ բեկի սեփականություն մինչև վերջն էլ մնաց դիվանի ձեռքում²⁹։ 1659 թվականին Եղվարդի 4½ դանգն ու Նորագեղի 6 դանգը խոջա Հակոբը վակֆ է անում էջմիածնին, իսկ գրանից երեք տարի հետո՝ 1661 թվականին դիվանի ձեռքից ազատված մյուս երկու գյուղերը՝ Յայջին և Ամիրի գյուղը էջմիածնին է վաճառում խոջա Սեթի թոռ Սահակ Քալանթարը³⁰։

Ինչպես տեսնում ենք, դիվանի կողմից հափշտակման անընդհատ սպառնալիքների տակ գանվող գյուղերը, ի վերջո, նվիրաբերություններ և վաճառքի միջոցով անցնում էին էջմիածնին։ Իհարկե, դժվար է պնդել, որ միայն այդ սպառնալիքն է եղել պատճառը խոջա Հակոբի նվիրատվության, բայց և չի կարելի հաշվի չառնել այն փաստը, որ 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու միջոցով ամիր Ռուստամի 7 գյուղերի մուլքերի նվիրատվությունից հետո էջմիածնի ամբողջական գյուղերի մուլքեր վակֆ չի ստացել։ Վարելահողեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիվհանքեր և այլ ստացվածքներ շատ էին վակֆ արվում, սակայն շուրջ երկու հարյուրամյակի ընթացքում մուլքային ամբողջական գյուղերի նվիրատվության փաստեր չեն արձանագրվել։ Մենք հակված ենք կարծելու, որ Երևանի հետագա խաների, հատկապես Մուրթուղակուլի խանի (1688—1691) և Ֆաղալի խանի (1694—1700) օրոք նորից դիվանը այդ գյուղերը սեփականացրել է։ Այս մասին Եղվարդ գյուղի վերաբերյալ կա բավական որոշակի վկայություն։ «Արդ զգեօղս զայս Եղվարդ, յառաջ քան զօսմանցուց տիրելն երկրիս, յաւուրս պարսկական իշխանութեան, պարսիկ խանը հանեալ էին յԱթոռոյս և իւրացուցեալ խալիսա անուանելով»³¹, — գրում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին։ Հետևաբար կարելի է շկասկածել, որ Նորագեղը նույնպես, որպես նախկինում երբևէ դիվանին պատկանած գյուղ, յուրացվել է Երևանի խաների կողմից։

Հետաքրքիր է, սակայն, մյուս վակֆ գյուղի՝ Բոխենիսի, էջմիածնի ձեռքից դուրս գալու պատմությունը։ Այս գյուղը, ինչպես ասվեց, 1660 թվականին Հակոբ Ջուղայեցու «հորդորանքով» գյուղի ռաջաթները վերստին վակֆ էին արել էջմիածնին։ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին այս կապակցությամբ գրում է, — «զեօղս այս ի բնէ անտի ի գիւղականաց իւրոց վախմ է տուեցեալ սրբոյ Աթոռոյս կամաւ և յօժարութեամբ իւրեանց, զի զվեց դանկ մուլքս իւրեանց տայցեն սրբոյ Աթոռոյս։ Սակայն ի խառնակմանց ժամանակին և յանշրքութենէ Աթոռոյս՝ երբեմն նոյն զեօղականքն թէ և ի պակասութենէ իւրեանց արգելեալ են և ոչ են տուեալ»³²։ Ուրեմն, որոշ ժամանակ Բոխենիսի գյուղական համայնքը կարողացել է թոթափել էջմիածնի կալվածատիրական լուծը և ոչինչ չվճարել նրան, սակայն Հակոբ Ջուղայեցին նորից հարկադրել է նրանց Շարի առաջ հայտարարել, որ իրենց գյուղի 6 դանգ մուլքը վերստին վակֆ են անում էջմիածնին և ստորագրել տալ այդ մասին կազմված վակֆնամեն։ Ուստի կարելի է շկասկածել, որ այնուհետև էլ «ի խառնակմանց ժամանակի»,

28 Հրովարտականք, 11, վավ. 35։

29 «Ջամբո», էջ 122—123։

30 Անդ ։

31 «Ջամբո», էջ 123։

32 Անդ, էջ 126։

ինչպես սիրում է կրկնել Միմենոն կաթողիկոս Երևանցին, այդ գյուղի ուսյաթները առիթը չեն փախցրել նորից ազատվելու հայտնի չէ թե ինչ հանգամանքներում նրանց վրին փաթաթված այդ պարտավորությունից, և նորից տեր են դարձել իրենց գյուղի ամբողջ մուլքին:

Պարզ է, ուրեմն, որ Հակոբ Ջուղայեցին էջմիածնի վակֆային գյուղերը գրավ շի գրել, շարիաթի օրենքներով գրանք նա չէր կարող գրավ դնել, և ոչ էլ պարտատերերը կրնգունենին այդպիսի գրավականներ: Գրավ են գրված եղել միայն իր իսկ՝ Հակոբ Ջուղայեցու ձեռքով գնված գանձագին մուլքերը, որոնք սեփականացրել են պարտատերերը՝ ժամանակին պարտքերը չվճարելու պատճառով:

Անշուշտ, լինում էին բացառիկ դեպքեր, երբ գրավ էին գրվում կամ նույնիսկ վաճառվում վակֆային հողեր և այլ ստացվածքներ, բայց այդ տեղի էր ունենում ծայրահեղ անհրաժեշտություն դեպքում և, փաստորեն, խախտելով օրենքը:

Որ կաթողիկոսներն ու վանքերի վանահայրերը ամեն կերպ խուսափում էին նման գործարքներից, այդ կարելի է եզրակացնել Թիֆլիսում գտնվող, էջմիածնին վակֆ արված, երեք խանութների վաճառքին վերաբերող մի վավերագրից: Այդ խանութների վաճառքը տեղի է ունեցել հետևյալ ձևով. Թիֆլիսեցի խոշա Բարխուդարի որդի խոշա Մարտիրոսը էջմիածնից 43 թուման ստանալիք է ունեցել, ոմն Գավիթ, որ էջմիածնի գործակալն էր, նահապետ կաթողիկոսից կարգադրություն է ստանում հավաքելու նվիրակության գումարները և այդ պարտքը իր տոկոսներով հանդերձ մարել: Ամբողջ պարտքը մայր գումարով և տոկոսներով 60 թուման է լինում, իսկ հավաքված գումարներով հնարավոր չէր այդ պարտքը մարել: Գրա համար էլ կաթողիկոսը թույլատրում է պարտքի մի մասի դիմաց խոշա Մարտիրոսին վաճառել խոշա Բեհրուդից վակֆ ստացած երեք խանութները: Այս տեղի է ունենում նահապետ կաթողիկոսի օրոք: Իսկ երբ 1709 թվականին խոշա Մարտիրոսը գնում է էջմիածին՝ նորրոճա Ալեքսանդր կաթողիկոսից իր պարտքի մնացորդը ստանալու, նոր կաթողիկոսը այդ վաճառքը հայտարարում է անօրինական և նորից ետ է գնում երեք խանութները ու վակֆ անում էջմիածնի վանքին: «Երբ ես Մարտիրոս գնացի սուրբ էջմիածին, — տաված է վավերագրում, — Ալեքսանդր կաթողիկոսն, երբ լսեց, թե վախճիաթ դուքաններն ինձ վրայ ծախսած է, դարուլ շարաւ, էլ վերստին դուքաններու փողն ու գինը մեզ ետուր, էլ կրկին մեզմէն չեա գնեց, սուրբ էջմիածնայ վախճն արաւ»³³:

Վանքապատկան գյուղերը, ինչ ձևով էլ որ նրանք ձեռք բերված լինեին, «գանձագին» լինեին, թե «վակֆ», համարվում էին տվյալ վանքի մուլքը, և վանքը իրավունք ուներ այդ գյուղերի ուսյաթներից ունեւա գանձելու:

Վանքապատկան գյուղերից գանձվող պետական հարկերը, այլ մուլքային գյուղերից գանձվող հարկերի նման, մեծ մասամբ ոռճիկների դիմաց որպես թիուլ կամ համեսալե տրվում էին պետական պաշտոնյաններին ու զինվորականությունը և կամ վարթով ու իջարեյով տրվում մասնավոր մարդկանց³⁴: Այսպես, օրինակ, 1650 թ. Վաղարշապատ գյուղից գանձվող «մալը» տրված էր Երև-

³³ Կալվածագրեր, կաղմեց՝ Հար. Աբրահամյան, սր. 1, Երևան, 1941, էջ 131:

³⁴ Տե՛ս Զ. Փափազյան, Պետական և արքունական հողերն ու նրանց եկամուտների անօրինական կարգը Արևելյան Հայաստանում 16—17-րդ դդ., «Բանրեր Երևանի համալսարանի», 1967 թ. № 2, էջ 96—110:

վանի բեկլարբեկի Քելխոսրով խանին որպես թիուլ³⁵, 1558 թվականին թիուլ են տրված եղել նաև Խուլթա վանքից գանձվող հարկերը³⁶: 1669 թվականին թիուլով և համեմատելով տարբեր մարդկանց տրված են եղել նաև Տաթևի վանքապատկան գյուղերից գանձվող, «մալոչհաթն» ու «գիջյան»³⁷ և այլն:

Սակայն եթև XVII դ. էջմիածնի ունեցած գյուղերի մեծ մասը գանձագին՝ մուլքեր էին և որպես այդպիսիք ենթակա էին ամեն կարգի օտարման և նրանց վրա շէր տարածվում մուսաֆուսյան (հարկերից ազատվելու) օրենքը, ապա, ընդհակառակը, նրա տիրապետած ընդարձակ վարելահողերի, այգիների, ջրաղացների, ձիթհանքերի, գինգերի, տների և անատեղերի ու այլ ստացվածքների մեծ մասը վակֆ էր և ազատվում էր գիվանական հարկերից (مالوجيات ووجيات ديوانى):

XVII դ. պահպանվել են երկու հրովարտականը՝ տրված Շահ Աբրահամ Ա-ի և Շար Աբրահամ Բ-ի կողմից 1612 և 1644 թվականներին, այսինքն նախքան Հակոբ Զուղալեցու կաթողիկոս դառնալը: Այս ֆերմանները արժեքավոր են հատկապես նրանով, որ պարունակում են նաև շարիաթի կողմից տրված ֆեթվաներ, որոնցով հաստատվում են վանքապատկան վակֆային ստացվածքների (վարելահողեր, ջրաղացներ, այգիներ և ձիթհանքեր) ցուցակները: Ըստ այդ ցուցակների էջմիածինը 1644 թվականին ունեցել է հետևյալ վակֆ հողակատրոները, որոնք ազատվում էին հարկերից:

1. Որոշակի հողակատրոներ, Վաղարշապատի շրջակայքում կամ Շորաբյաթի հողեր (ըստ «Ջամբուխ» 250 սոմարի ցանքատարածություն):

2. Վանքի ներքին կողմի հողակատրո, որը 20 խալվարի ցանքատարածություն էր:

3. Հերանների կամ Քյուլթափալի հողերը (ըստ «Ջամբուխ»՝ 350 սոմարի ցանքատարածություն):

4. Գետափի հողակատրո, որը կոչվում էր նաև «Բագիրգան յուլի» — (Վաճառականների ճանապարհ», ըստ «Ջամբուխ»՝ 90 սոմարի ցանքատարածություն):

5. Սաղակլուի հողակատրո, որի միջով երկու առու էր անցնում (ըստ «Ջամբուխ»՝ 100 սոմարի ցանքատարածություն):

6. Իլանլույում գանձվող հողակատրո, որը կոչվում էր ներքին Քյունդալան:

7. Իլանլույի վերի մասի հողակատրո, որը հայտնի էր «Շահ արխի» (Շահի առու) անունով (ըստ «Ջամբուխ»՝ 50 սոմարի ցանքատարածություն):

8. Հաջիլարի հողակատրո (ըստ «Ջամբուխ»՝ 120 սոմարի ցանքատարածություն):

9. Քարաթի հողակատրո (ըստ «Ջամբուխ» 220 սոմարի ցանքատարածություն):

10. Երեք բահ ջրի և այլ հողակատրոներ:

Հիշատակված են նաև հետևյալ այգիներն ու պարտեզները.

1. Մարտիրոսի այգին

2. Շահգեղանի պարտեզը

3. Գևորգի պարտեզը

35 Հրովարտականը, 11, վավ. 39, թղթ. 1ա, վավ. 87:

36 Վիճական տարեգիր, էջ 178—179:

37 Մատենադարան, Կթղկ. գիվան, թղթ. 2ա, վավ. 73:

4. Գրիգորի պարտեզը
5. Ղարիբների գերեզմանոցի պարտեզը

Այնուհետև մեկ ջրաղաց Խանաղի այգու մոտ և մեկ ձիթհանք³⁸։

Քաջի սրանից, 1649 թվականին Փիլիպոս կաթողիկոսը Քեյխսարով խանից ստանում է մի նոր հրամանագիր, որով, որպես վակֆային սեփականություններ, հարկերից ազատվում էին վաղարշապատ գյուղից դուրս գտնվող հետևյալ այգիներն ու ջրաղացները.

1. Չայ-կալթարանի այգին	Երևանում
2. Մարգսի որդի Քունիի այգին	»
3. Անապատի այգին	»
4. Անապատի այգուն կցված այգին	Չորագյուղում
5. Դավիթ վարդապետի այգին	Նորքում
6. Ադիրեկի այգին	Օշականում
7. Շաղվերթի այգին	»
8. Մեկ այգի	Շիրաբազում
9. Մեկ այգի	Աշտարակում
10. Մարգսի անվան ջրաղացը (1 քար)	Երևանում
11. Մարտիրոսի ջրաղացը (2 քար)	Դոխս գյուղում
12. Մեկ ջրաղաց (3 քար)	Չորագյուղում
13. Մեկ ջրաղաց (2 քար)	Էջմիածնում
14. Մեկ ջրաղաց (1 քար)	Նորագեղում ³⁹

Ահա այն կալվածները, որոնք որպես վակֆ ազատվում էին պետական հարկերից։ Այս առիթով տրված հրովարտակը դրված է այն բանից հետո, երբ էջմիածինը ներկայացնում է վերոհիշյալ կալվածների ցուցակը՝ խնդրելով Շարին հայտնել իր կարծիքը այն մասին, թե, երբ արդեն ապացուցված է հիշյալ կալվածների էջմիածնի վանքին վակֆ արված լինելը, «արգչո՞ր շարիաթով հնարավոր է, որ որևէ մեկը հիշյալ վակֆերը դարձնի մուլքային սեփականություն և վաճառի կամ հակառակ վակֆ անողի (վակիֆ) ցանկության տնօրինի նրանցից ստացվող եկամուտը, թե՞ ոչ»։ Շարը այս հարցին բացասական պատասխան է տալիս⁴⁰։ Այդ նշանակում էր, որ համաձայն շարիաթի՝ վակֆի հետ չէր կարելի վարվել այնպես, ինչպես կարելի էր վարվել գանձագին մուլքի հետ. դրանք պետք է մնային ավելի կրոնական հաստատության տրամադրության տակ, և նրանցից ստացվող եկամուտները պետք է ծախսվեին միայն այն նպատակների համար, ինչի համար նվիրել է վակֆ անողը և որպես այդպիսին նրանք հարկման ենթակա չէին։

Քայց էջմիածինը XVII դ. վերջերին ուներ նաև մոտ մի տասնյակ գանձագին մեծ կամ փոքր այգիներ, որոնց շհիշատակվելը շահի կողմից տրված մուաֆուջյան ֆերմաններում ինքնին ապացույց է այն բանի, որ դրանք ենթակա են եղել հարկման։

Վանքերին և վանական տնտեսություններին, ինչպես նաև հայ հոգևորա-

³⁸ Հրովարտակներ, 11, վավ. 11, 26 (թղթ. 1ա, վավ. 37, 68) հմմտ. «Ջամբո», էջ 154—155։

³⁹ Հրովարտակներ, 11, վավ. 36, 38 (թղթ. 1ա, վավ. 81ա, 86)։

⁴⁰ Անդ, վավ. 11 (թղթ. 1ա, վավ. 37)։

կանությունը արվող հարկային արտոնությունները և շարիաթական օրենքների համակարգում որոշակի ձևակերպում են ունեցել, հաճախակի ենթարկվելով տարասեռ ազդեցությունների ու միջամտության: Սակայն ֆեոդալական իմունիտետի հետ առնչվող շատ հարցերի շարքում այս հարցը ևս կարող է առանձին, ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրության:

А. Д. ПАПАЗЯН

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ НА МОНАСТЫРСКИЕ ИМЕНЯ (XV—XVIII вв.)

Научный анализ действующих законов шарията имеет важное значение для изучения монастырского землевладения в Армении эпохи позднего средневековья. Эти законы нашли свое отражение в шариятских нотариальных актах, относящихся к продаже или пожертвованию имений (габале и вакфнамэ).

На основании хронологическо-сравнительного изучения хранящихся в архивном отделе Матенадарана документов и других современных источников в статье сделана попытка разъяснить обстоятельства и реальные предпосылки пожертвования церковным заведениям недвижимых имений.

Показано также различие между правами собственности и распоряжения именьями вакуфными или пожертвованными (املاك وقفی), с одной стороны, и, с другой—на именья, купленные монастырским правлением за деньги (ملك زرخريد).

Отмечено, что первые являлись собственностью, не подлежащей отчуждению на веки вечные, и могли быть лишь отданы в аренду на срок не свыше трех лет. Вторые считались обычной частной собственностью и могли быть подвергнуты отчуждению в любой форме.

Источники свидетельствуют также о том, что привилегии в области налогообложения, предоставлявшиеся церковным заведениям, распространялись лишь на вакуфные именья, а именья, купленные за деньги, подлежали обложению налогами в соответствии с общими нормами.

H. D. PAPAZIAN

QUELQUES PARTICULARITES DU DROIT DE PROPRIETE SUR LES DOMAINES DES MONASTERES (XV—XVIII SIECLES)

L'analyse scientifique des lois du chariat a une grande importance pour l'étude de la propriété foncière des monastères en Arménie à l'époque avancée du Moyen Age. Les actes notariés du chariat, concernant le don ou la vente des propriétés (vaghnamé et ghabalé) sont souvent l'expression de ces lois.

L'étude chronologique et comparative des documents et autres sources conservés aux archives du Maténadaran a permis à l'auteur

d'éclaircir les circonstances et les conditions réelles des dons à l'Eglise de biens immeubles.

La différence entre les droits de propriété et de disposition sur les domaines „vaghf“ ou donnés (املاك وقفی) d'une part et les droits sur les domaines acquis pour de l'argent (ملك زرخرید) par le prieuré d'autre part, est également analysée dans l'article.

L'auteur note que les premiers n'étaient jamais passibles d'expropriation ou de vente et pouvaient être donnés à bail pour un délai de trois ans au plus. Les autres étaient considérés comme biens ordinaires et pouvaient passer en d'autres mains de n'importe quelle manière.

Les sources témoignent également que parmi les domaines des établissements ecclésiastiques seules les propriétés „vaghous“ faisaient l'objet d'un privilège de taxation, alors que les domaines acquis pour de l'argent étaient imposés conformément aux normes communes.